

Waar zijn de historische hulpwetenschappen gebleven?

Lotgevallen van het filologische ethos in de twintigste-eeuwse geschiedwetenschap

Tegenwoordig verdwijnen de klassieke historische hulpwetenschappen meer en meer van het geschiedwetenschappelijke toneel. Dit tot spijt van menig historici. Herman Paul probeert met dit artikel objectief de teloorgang van de hulpwetenschappen te duiden.

Nooit heeft de historische bron zo sterk in de belangstelling van de geschiedwetenschap gestaan als in de dagen van Leopold von Ranke. En nergens vinden we deze negentiende-eeuwse fascinatie voor oud papier, priegelig schrift en originele documenten – stemmen uit een ver verleden, die de historicus geheimzinnig in het oor fluisteren – zo enthousiast verwoord als in de brieven die Ranke vanuit het Venetiaanse archief naar huis schreef. Lyrisch kon Ranke ervan worden – niet alleen van die oude perkamenten, die hij in bijna verliefde termen bezong, maar ook van het idee dat hij met deze originele bronnen een nieuwe geschiedwetenschap zou kunnen ontwikkelen.¹ Deze wetenschap zou niet op overleveringen afgaan, maar de geschiedenis herschrijven aan de hand van louter primaire bronnen. Hoe doorslaggevend deze ‘archiefervaring’ voor Ranke was, blijkt uit zijn boekje *Ueber die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618*, waarin de auteur niet in de eerste plaats over Venetië in de zeventiende eeuw schreef, maar over de oplossingen die zijn archivalische vondsten boden voor vraagstukken die eerdere historici niet hadden weten op te lossen.²

- 1 Rankes ‘verliefdheid’ op de Venetiaanse bronnen wordt fraai beschreven in Bonnie G. Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Cambridge en London 1998) m.n. 116-120. De vraag hoe het romantische aura van de bronnen zich verhiel tot Rankes strenge wetenschapsideaal, behandelt Jo Tollebeek, ‘“Turn’d to Dust and Tears”: Revisiting the Archive’, *History and Theory* 43 (2004) 237-248.
- 2 Leopold Ranke, *Ueber die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618: Mit Urkunden aus dem Venezianischen Archive* (Berlin 1831).

‘The main character in this story was not the deceitful Jacques Pierre, betraying the Venetian republic, but the heroic Leopold Ranke, facing the deceits of past historians of Venice.’³

Hoe Ranke, eenmaal thuis, zijn onderwijs zo begon in te richten, dat de opleiding tot historicus aan de Universiteit van Berlijn gelijk kwam te staan aan een studie in het gebruik van historische bronnen, is een bekend verhaal. Rankes *historisches Seminar*, waar

docent en studenten zich gezamenlijk toeleiden op het ontcijferen en analyseren van oude documenten, werd een inspiratiebron voor talloze historici.⁴ Het laat zien dat de negentiende-eeuwse geschiedwetenschap, naar analogie van de natuurwetenschappen, haar eigen laboratoria ontwikkelde, waar bronnen minutieus werden ontleed, als waren het mineralen. Historici werden daartoe getraind in ‘hulpwetenschappen’, zoals de paleografie (de schriftkunde), de diplomatiek (de oorkondenleer) en de sigillografie (zegelkunde). In een tijd waarin het zorgvuldig uitgeven van een middeleeuwse bron – in de *Monumenta Germaniae Historica* of een vergelijkbare reeks – als het summum van kritische geschiedbeoefening gold, waren de inzichten van deze hulpwetenschappen onontbeerlijk. Niet toevallig besteedden negentiende-eeuwse handboeken voor historici-in-

De historische hulpwetenschappen namen in de vroegmoderne tijd een hoge vlucht. Hier de inhoudsopgave van Anselm Desings elfdelige *Auxilia Historica: Oder Behülff Zu denen Historischen und dazu erforderlichen Wissenschaften* (Regensburg 1746-1748). Foto: <http://www.steinbeisser.de/ebaybilder/html/24972A.html> (geraadpleegd 3 februari 2009).

3 Kasper Risbjerg Eskildsen, ‘Leopold Ranke’s Archival Turn: Location and Evidence in Modern Historiography’, *Modern Intellectual History* 5 (2008) 425-453, aldaar 435.

4 De mythe dat Amerikaanse historici zoals Herbert Baxter Adams het rankeaanse werkcollege kritiekloos kopieerden, wordt evenwel ontkracht in Gabriele Lingelbach, ‘The Historical Discipline in the United States: Following the German Model?’, in: Eckhardt Fuchs en Benedikt Stuchtey (ed.), *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective* (Lanham 2002) 183-204. Zie ook William Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University* (Chicago en London 2006) 141-182.

opleiding – denk aan Ernst Bernheims *Lehrbuch der historischen Methode* (1889) of aan de *Introduction aux études historiques* (1897) van Charles Victor Langlois en Charles Seignobos – ruimschoots aandacht aan deze *Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*.⁵ Zonder historische hulpwetenschappen kon een historicus niets beginnen.

Anderhalve eeuw na Ranke ziet de geschiedwetenschap er heel anders uit. De historische hulpwetenschappen hebben hun negentiende-eeuwse prestige verloren. Sinds het midden van de twintigste eeuw zijn ze aan de meeste universiteiten zo goed als wegbezuinigd. In de geschiedwetenschap spelen ze zodoende nog hooguit een marginale rol. Zelfs Eckart Henning, vurig pleitbezorger van de hulpwetenschappen, geeft het in zijn *Auxilia Historica* toe: ‘Die gegenwärtige Lage der Hilfswissenschaften darzustellen, bedeutet leider, Ihnen die Misere einer ganzen Fächergruppe ins Bewußtsein zu rufen, die längst randständig geworden ist.’⁶ Nogal wat paleografen, numismatici, heraldici en sigillografen voelen zich als bedreigde plantensoorten – hun specialismen zouden ‘Orchideenfächer’ zijn, even bedreigd als de wilde orchidee – en klagen veelvuldig over de ‘Bedeutungsrückgang der Historischen Hilfswissenschaften im Rahmen des Gesamtfaches Geschichte’.⁷

Voor een deel is deze terugloop optisch bedrog. Als we de codicologie – de boekwetenschap, die zich geleidelijk uit de paleografie verzelfstandigd heeft – tot de historische hulpwetenschappen rekenen, dan moeten we vaststellen dat deze het als onderdeel van de boekgeschiedenis uitstekend doet. Als de historische iconologie een hulpwetenschap is, dan is de

5 Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie: Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte* (3e/4e druk; Leipzig 1903); Ch. V. Langlois en Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques* (3e druk; Paris 1905). Een analyse van deze handboeken bieden Rolf Torstendahl, ‘Fact, Truth, and Text: The Quest for a Firm Basis of Historical Knowledge Around 1900’, *History and Theory* 42 (2003) 305-331 en Knut Langewand, *Historik im Historismus: Geschichtsphilosophie und historische Methode bei Ernst Bernheim* (Frankfurt am Main 2009) m.n. 40-59.

6 Eckart Henning, ‘Die aktuelle Lage der Historischen Hilfswissenschaften in Deutschland’, in: idem, *Auxilia Historica: Beiträge zu den Historischen Hilfswissenschaften und ihren Wechselbeziehungen* (2e druk; Köln, Weimar en Wien 2004) 3-13, aldaar 3.

7 Thomas Vogtherr, ‘Einführende Bemerkungen’, in: Toni Diederich en Jochim Oepen (ed.), *Historische Hilfswissenschaften: Stand und Perspektiven der Forschung* (Köln, Weimar en Wien 2005) 1-6, aldaar 2. De orchideeënmetafoor ontleen ik aan Theo Kölzer, ‘Diplomatik und Urkundenpublikationen’, ibidem, 7-34, aldaar 8.

huidige fascinatie voor *media studies* haar gunstig gezind. Zo laat zich ook verdedigen dat de vexicologie als historische demografie een succesvolle subdiscipline is geworden. Maar beperken we ons tot de zeven klassieke hulpwetenschappen – de paleografie, de diplomatiek, de heraldiek, de sigillografie, de genealogie, de numismatiek en de chronologie – dan moet inderdaad worden vastgesteld dat deze honderd jaar geleden in veel meer aanzien stonden dan vandaag de dag.

Op de vraag hoe dit komt, past een genuanceerd antwoord. Beoefenaars van de historische hulpwetenschappen wijzen nogal eens op de ‘massificatie’ en ‘economisering’ van de universiteit, vooral vanaf het midden van de twintigste eeuw, en op het verdwijnen van de universitaire archivarijsopleiding in veel Europese landen.⁸ Zelf zou ik, naast deze infrastructurele verklaringen, een aantal (onderliggende) veranderingen in de praktijk van de twintigste-eeuwse geschiedwetenschap willen noemen, die elk op hun eigen manier hebben bijgedragen aan een marginalisering van de historische hulpwetenschappen. Sommige daarvan liggen dusdanig voor de hand, dat ik hen slechts kort hoeft aan te stippen. Iets uitvoeriger zal ik ingaan op het argument dat iedere tijd, of iedere vorm van geschiedschrijving, haar eigen hulpwetenschappen nodig heeft. Maar de meeste aandacht zal ik schenken aan wat – hoewel veelal onopgemerkt door historici van de geschiedschrijving – wellicht de meest doorslaggevende factor was: het verdwijnen van een ‘filologisch ethos’.

Fase van bronnenkritiek

‘De scheiding tussen onze tijd en vroeger tijden is zo groot, en de politiek komt zo weinig meer overeen met die van vroeger eeuwen, dat de regering zonder vrees en zonder scrupules het publiek deelgenoot kan maken van een deel van de historische kostbaarheden’, schreef François Guizot kort na de Julirevolutie van 1830.⁹ De openstelling van overheidsarchieven hield inderdaad verband met de Franse Revolutie en haar ‘naschokken’ in het negentiende-eeuwse Europa. Hoe meer het *ancien régime* tot het verleden ging behoren, des te minder reden had de postrevolutionaire natiestaat haar burgers de toegang tot de archieven van vóór 1789 te ontzeggen. Sterker

8 Henning, ‘Aktuelle Lage’, 5-6 en idem, ‘Begriffsplädoyer für die Historischen Hilfswissenschaften’, in idem, *Auxilia Historica*, 14-27, aldaar 24.

9 Citaat in Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep: de professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen 1987) 85.

“Historical Seminary, Looking East,” Johns Hopkins University, 1887
Geschrift op de muur: “History is past politics, and politics present history.” Foto: <http://www.ndsu.edu/instruct/isern/489/adams.htm>
(geraadpleegd 10 februari 2009; redactie Groniek).

nog, de revolutionaire idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap legitimeerden een controle van burgers op de politiek en daarmee ook een toegang van burgers tot de archieven van de overheid. Toen Ranke, ten tijde van de Julirevolutie, in Venetië naar zeventiende-eeuwse bronnen speurde, deed hij dit dus in een klimaat van toenemende welwillendheid jegens histor-

isch geïnteresseerde burgers. Eén reden waarom de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening een wetenschap van bronnen kon worden, is dat zulke bronnen in groten getale beschikbaar kwamen. Eén reden waarom grootschalige bronnenpublicaties zoals de *Monumenta Germaniae Historica* (MGH) juist in de negentiende eeuw van de grond kwamen, is dat deze eeuw als geen andere een tijd van openstelling van archieven was.¹⁰

Dit verklaart waarom de historische hulpwetenschappen, ondanks hun wortels in de vroegmoderne oudheidkunde,¹¹ juist in de negentiende eeuw tot grote prominentie kwamen. Maar evengoed verklaart het waarom deze hulpwetenschappen aanzien verloren naarmate projecten als de MGH uit het centrum van de geschiedwetenschap verdwenen. Want hoewel de MGH, net als de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (RGP) in Nederland, een nog altijd lopende serie is, bleek al spoedig hoe lastig het was de aanvankelijke doelstellingen van deze series – het uitgeven van de voornaamste bronnen voor de politieke geschiedenis van het vaderland – te realiseren. Archieven bleken veel meer materiaal te bevatten dan zorgvuldig kon worden uitgege-

10 Vergelijk Erich Meuthen, ‘Der Quellenwandel vom Mittelalter zur Neuzeit und seine Folgen für die Kunst der Publikation’, in: Lothar Gall en Rudolf Schieffer (ed.), *Quelleneditionen und kein Ende? Symposium der Monumenta Germaniae Historica und der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften München*, 22./23. Mai 1998 (München 1999) 17-36.

11 Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe* (Cambridge 2007).

ven. In Nederland moest de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, die voor de *RGP* verantwoordelijk was, noodgedwongen snoeien, niet alleen in de uitgave van middeleeuwse bronnen, maar ook in de *Resolutiën der Staten-Generaal*.¹² Daar kwam nog bij dat historici sinds de negentiende eeuw in veel meer dan louter politieke onderwerpen geïnteresseerd raakten. Dit had tot gevolg dat het spectrum van mogelijk relevante bronnen enorm werd verbreed. Het uitgeven van interessant materiaal werd daarmee een bijna oeverloze bezigheid. *A fortiori* geldt dit voor nieuwere perioden, zoals de negentiende en twintigste eeuw, waarin niet alleen overheidsinstanties maar ook particuliere archiefvormers zoveel materiaal hebben nagelaten, dat publicatie van al deze bronnen een onbereikbaar ideaal is geworden.¹³

Voor zover vandaag de dag nog bronnen worden gepubliceerd, bewijzen de historische hulpwetenschappen nog nuttige diensten. Maar om de zojuist genoemde redenen staat het uitgeven van bronnen tegenwoordig veel minder in het centrum van de geschiedwetenschap dan in de negentiende eeuw. Dit is één reden waarom de historische hulpwetenschappen de geschiedbeoefening nu minder beheersen dan toen.

Oudere perioden

Het feit dat de negentiende en twintigste eeuw zoveel archiefmateriaal hebben voortgebracht, brengt ons bij een tweede reden waarom de hulpwetenschappen niet langer het aanzien hebben dat zij genoten in de werkcolleges van Ranke of onder de historici die rond 1900 de leerboeken van Bernheim, Langlois en Seignobos aan hun studenten voorschreven. Natuurlijk vergt dit nieuwere bronnenmateriaal evengoed als het oudere een kritische en deskundige behandeling van historici. Natuurlijk kende ook de negentiende eeuw zoveel vervalsingen – het Friese *Oera Linda*-boek, bijvoorbeeld¹⁴ – en bood de twintigste-eeuwse techniek zoveel mogelijkheden tot manipulatie

12 Ed Jonker, 'Van bouwsteen tot ornament?', in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld: opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag en Amsterdam 2002) 15-39, aldaar 33.

13 Ibidem, 23-24 en 33-35; Horst Müller, 'Wie sinnvoll sind zeitgeschichtliche Editionen heute? Beispiele aus der Arbeit des Instituts für Zeitgeschichte', in: Gall en Schieffer, *Quelleneditionen und kein Ende*, 93-112, aldaar 111. Optimistischer gestemd is Lothar Gall, 'Grundprobleme von Quelleneditionen zur Geschichte des 19. Jahrhunderts', ibidem, 81-91.

14 Goffe Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen 2004).

van documenten of het retoucheren van foto's – denk aan de beroemde beeltenis van Leon Trotski op het trapje van het spreekgestoelte waarin Vladimir Lenin het volk toespreekt – dat historici van de moderne tijd hun eigen bronnenkunde nodig hebben. In hun negentiende-eeuwse gedaante worden de historische hulpwetenschappen evenwel vooral met de studie van oudere perioden in verband gebracht.

Series als de *MGH* laten zien dat negentiende-eeuwse historici, bij al hun aandacht voor de vroegmoderne tijd, toch vooral in middeleeuwse documenten waren geïnteresseerd. Verenigingen als Karl vom Steins *Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, die als initiators en uitgevers van deze bronnenpublicaties optraden, waren gefascineerd door het 'oude' Duitsland dat zij associeerden met het Heilige Roomse Rijk en legden daarom een voorkeur voor middeleeuwse bronnen aan de dag. Stein noemde zijn *Gesellschaft* zelfs uitdrukkelijk 'ein Verein zur Herstellung einer Gesamtausgabe der Quellenschriftsteller deutscher Geschichten des Mittelalters'.¹⁵ Cruciaal is nu dat de hulpwetenschappen, zo niet in theorie, dan toch in de praktijk, op dit type bronnen werden afgestemd. De diplomatiek, bijvoorbeeld, richtte zich geheel en al op middeleeuwse oorkonden – op de groetformules, inleidingen en slotbepalingen die dit soort documenten kenmerkten en op de uiterlijke kenmerken van deze bronnen. Hoewel de heraldiek zich kon uitstrekken tot de studie van adellijke wapens aan de vooravond van de Franse Revolutie, legden de meeste heraldici zich toe op de burgerlijke wapens die middeleeuwse ridders, gilden en verenigingen hadden ontwikkeld of op de kerkelijke heraldiek die in de dertiende eeuw was ontstaan. En als de paleografie onderscheidde tussen schriftsoorten als de Karolingische minuskel en het humanistische cursief, liet zij zich kennen als een hulpwetenschap die vooral voor oudere perioden van pas kwam.¹⁶

Deze vervlechting van de historische hulpwetenschappen met de bestudering van de middeleeuwen kwam, op langere termijn, de hulpwetenschap-

15 Harry Bresslau, *Geschichte der Monumenta Germaniae Historica* (Hannover 1921) 3, 38. Vergelijk Horst Fuhrmann m.m.v. Markus Wesche, 'Sind eben alles Menschen gewesen': Gelehrtenleben im 19. und 20. Jahrhundert: dargestellt am Beispiel der *Monumenta Germaniae Historica* und ihrer Mitarbeiter (München 1996) en Rudolf Schieffer, 'Die Erschließung des Mittelalters am Beispiel der *Monumenta Germaniae Historica*', in: Gall en Schieffer, *Quelleneditionen und kein Ende*, 1-15.

16 Aanzetten tot een geschiedenis van deze hulpwetenschappen geven Eckart Henning, 'Die Historischen Hilfswissenschaften – historisch gesehen!', in: idem, *Auxilia Historica*, 28-40 en idem, 'Die Historischen Hilfswissenschaften in Berlin', ibidem, 41-78.

pen niet ten goede. Want hoewel de studie van de middeleeuwen gedurende de hele twintigste eeuw een belangrijke tak van de geschiedwetenschap zou blijven,¹⁷ rukte, vooral na het midden van de eeuw, de moderne geschiedenis op. Aan de negentiende en twintigste eeuw werden steeds meer dissertaties, steeds meer collegereeksen en steeds meer congressen gewijd. Hoewel betrouwbare statistieken niet voorhanden zijn, lijdt het vandaag de dag geen twijfel dat deze moderne geschiedenis de meeste historische vakgroepen in Europa en Amerika domineert. De bestudering van de middeleeuwen is, zo niet in absolute cijfers, dan toch relatief sterk teruggelopen ten gunste van de moderne geschiedschrijving.¹⁸ Voor zover de historische hulpwetenschappen zich met de mediëvistiek verknoopt hadden, hebben daarom ook zij aan zichtbaarheid ingeboet. Het numerieke overwicht van de moderne geschiedenis is een tweede feit dat de terugloop van de hulpwetenschappen helpt te verklaren.

Andere hulpwetenschappen

Interessanter is het argument dat elke tijd, of elke vorm van geschiedschrijving, haar eigen hulpwetenschappen kent. De zeven klassieke hulpwetenschappen, betoogde ik hierboven, pasten bij de brongeorïenteerde geschiedwetenschap die Ranke in het midden van de negentiende eeuw propageerde. Maar toen, ten tijde van Karl Lamprecht en de opkomst van de sociale geschiedenis in Duitsland, de thematiek en daarmee ook het brongebruik van de historische wetenschap zich verbreedde, kregen historici behoefte aan andere hulpwetenschappen. Al bij Lamprecht begonnen de sociologie (de ontwikkelingsstadia van Auguste Comte) en de psychologie (de experimentele psychologie van Wilhelm Wundt) als zulke hulpwetenschappen te fungeren. In zekere zin was de *Methodenstreit* die

17 Voor Duitsland en Groot-Brittannië, zie respectievelijk Hans-Werner Goetz, *Moderne Mediävistik: Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung* (Darmstadt 1999) 65-125 en Alan Deyermond (ed.), *A Century of British Medieval Studies* (Oxford 2007). Leerzame *case studies* zijn Kaspar Elm, 'Mittelalterforschung in Berlin: Dauer und Wandel', in: Reimer Hansen en Wolfgang Ribbe (ed.), *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert: Persönlichkeiten und Institutionen* (Berlin en New York 1992) 211-259 en Catrien Santing, "'De Middeleeuwen ontsluitend': de beoefening van de middeleeuwse geschiedenis in Nederland", in: idem, (ed.), *De geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Groningse universiteit, 1614-1939* (Hilversum 1997) 159-187.

18 Goetz, *Moderne Mediävistik*, 12.

rondom Lamprecht ontbrandde een debat over de vraag van welke hulpwetenschappen historici zich moesten bedienen: van de klassieke filologische *auxilia historica* of van de nieuwere, experimentele vakgebieden die wij nu kennen als de sociale wetenschappen?¹⁹

Zo kozen ook de *Annales*-historici, met hun interesse in landschappen en klimaatveranderingen, hun eigen hulpwetenschappen. Toen Lucien Febvre, samen met Albert Demangeon, zijn boek over de Rijn schreef – hoe deze rivier zich door de eeuwen had ontwikkeld en was gebruikt voor economische, politieke en militaire doeleinden – maakte hij dankbaar gebruik van geografische en economische inzichten.²⁰ Febvres collega Marc Bloch besteedde in zijn *Apologie pour l'histoire ou le métier d'historien* relatief veel aandacht aan de klassieke hulpwetenschappen – het ontmaskeren van vervalsingen, het kritisch lezen van middeleeuwse charters – maar maakte in zijn eigen onderzoek meer gebruik van economie en demografie dan van paleografie of diplomatiek.²¹ Ook Fernand Braudel, in zijn klassieke boek over de Middellandse Zee, had meer baat bij theorieën over klimaatverandering en economische conjuncturen dan bij een filologische analyse van schriftelijke bronnen. Invloedrijk als deze *Annales*-historici waren, wisten zij te bewerken dat historici nieuwe vragen aan het verleden gingen stellen en daarvoor andere dan de traditionele hulpwetenschappen gingen gebruiken.²²

De voorbeelden laten zich gemakkelijk vermenigvuldigen. Toen de 'climometrie' (economische geschiedenis op kwantitatieve basis) in het derde kwart van de twintigste eeuw populair werd, groeide de statistiek uit tot nieuwe hulpwetenschap. Een doctoraalexamen sociale of economische geschiedenis vereiste succesvolle afronding van vakken als 'statistiek voor

19 Peter Griss, *Das Gedankenbild Karl Lamprechts: Historisches Verhalten im Modernisierungsprozess der 'Belle Epoque'* (Bern 1987) en Louise Schorn-Schütte, *Karl Lamprecht: Kulturgeschichtsschreibung zwischen Wissenschaft und Politik* (Göttingen 1984).

20 Albert Demangeon en Lucien Febvre, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie* (Paris 1935).

21 Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Paris 1949).

22 Vergelijk Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89* (Stanford 1990). Over de *historische Sozialwissenschaft* in Duitsland kan in grote lijnen hetzelfde worden gezegd. Vgl. de programmatische openingszin van Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft* (Frankfurt am Main 1973) 7: 'Die drei hier zusammengefaßten Studien gehen davon aus, daß die herkömmliche Bestimmung der Geschichte als Geisteswissenschaft in engster Anlehnung an die Philologie nicht mehr genügt.'

historici.²³ Het meer recente genre van de *oral history* (historische interviews) viel niet te beoefenen zonder basale kennis van de werking van het menselijk geheugen. Niet numismatiek of sigillografie, maar psychologie en cognitiewetenschap waren als hulpwetenschappen hiervoor het meest geëigend.²⁴ En ook de *hausse* aan studies naar rituelen en collectieve herinnering, sinds de jaren 1990, gaat met eigen hulpwetenschappen gepaard. Historici die nagaan hoe herinneringen voor politieke of religieuze doeleinden werden gebruikt, beroepen zich vaak op sociologische inzichten in de 'structureringsprocessen' van sociale groepen.²⁵

Kortom, van wat voor hulpwetenschappen historici gebruikmaken, hangt af van het soort geschiedschrijving dat zij bedrijven. Daarom is het verschijnsel van historische hulpwetenschappen niet als zodanig gemarginaliseerd; slechts de specifieke verzameling filologisch georiënteerde technieken die in de negentiende eeuw als hulpwetenschappen te boek kwam te staan is *grosso modo* ingeruild voor andere hulpwetenschappen.

Het ethos van de geschiedbeoefening

Hoewel deze drie factoren al iets verklaren van het afnemend prestige van de oude hulpwetenschappen, is wellicht de meest doorslaggevende dimensie tot nu toe onbesproken gebleven: het ethos van de geschiedbeoefening. Het is in de studie van de historiografie nog ongebruikelijk het ethos van historici tot voorwerp van onderzoek te maken. Vaak schrijven historiografen slechts over kennisidealen (de *noble dream* van objectiviteit of onpartijdigheid), over historische methoden, over onderwerpskeuzen, over politiek en moreel engagement (het negentiende-eeuwse nationalisme, met zijn belangstelling voor 'vaderlandsche geschiedenis') of over de academische infrastructuur van historici. Maar nu een meer antropologische kijk op het historisch bedrijf geleidelijk begint door te dringen, waarin ook minder tastbare zaken zoals conventies, sociale codes en emoties als die van Ranke in het archief aandacht beginnen te krijgen,²⁶ wordt het tijd het ethos van historici te gaan analyseren.

23 J. Thomas Lindblad, *Statistiek voor historici* (Muiderberg 1984); D.W.A. Boonstra, P.K. Doorn en F.M.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990).

24 Fraaie voorbeelden geven Willem Albert Wagenaar en Hans Crombag in hun opstellenbundel *The Popular Policemen and Other Cases: Psychological Perspectives on Legal Evidence* (Amsterdam 2005).

25 Zie bijv. Astrid Erll en Ansgar Nünning (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin en New York 2008).

26 Jo Tollebeek, *Frederique en zonen: een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

Waar zijn de historische hulpwetenschappen gebleven?

Onder ethos versta ik de gezindheid of houding waarmee historici hun werk doen. Al sinds de oude Grieken wordt deze term (*èthos*) geassocieerd met deugden zoals vlijt en inspanning, met karaktereigenschappen, met een motivatie om iets goed te doen – in de sport of in de wetenschap evenzeer als in het morele leven. Als we spreken over het ethos van de geschiedwetenschap hoeven we daarom niet te denken aan de ethiek van de geschiedbeoefening – wat zijn de morele eisen die een samenleving aan historici mag stellen? – maar gaat het om de houding of de instelling waarvan historici geloven dat zij goede geschiedwetenschappers kenmerkt. Het ethos verwijst niet naar een beroepsethiek die als een aanhangsel achter het onderzoek en schrijfwerk komt. Nee, het ethos is de houding waarmee het historisch onderzoek als zodanig wordt verricht. In een meer specifieke zin valt hierbij te denken aan het beroepsethos dat is ontstaan in wat wel de ‘professionalisering’ van het vak wordt genoemd. Een professioneel arbeidsethos, dat sommige vormen van onderzoek aanmoedigt en andere bestraft, is één van de middelen waarmee academische historici zich hebben gedistantieerd van zowel amateuristische geschiedbeoefening als andere wetenschapsgebieden.²⁷

In 1878 bracht de Leidse historicus Robert Fruin dit professionele historische ethos expliciet onder woorden. Historisch onderzoek, verklaarde hij, vergt ‘zucht naar nauwkeurigheid ook in het kleine’ en ‘liefde tot de waarheid, om het even of zij ons al dan niet kan dienen’. ‘Inzonderheid bij het beoefenen der historische wetenschappen’ kunnen deze deugden ‘niet te hoog gewaardeerd, niet te dringend aanbevolen worden’. Anders dan wel eens wordt gedacht, stelde Fruin dit ethos niet gelijk aan de toepassing van kritische historische methoden, maar sprak hij van tact, vlijt en intuïtie:

‘Maar zij, die in zulke studiën hun leven doorbrengen en zich nauwlettend rekenschap geven van wat zij doen, zullen het mij toestemmen, dat men het toch in dezen door gestadige oefening tot een zekeren tact kan brengen, die weinig verschilt van hetgeen men op een ander gebied intuïtie noemt.’²⁸

27 Over het ethos van de geschiedbeoefening heb ik geen literatuur kunnen vinden. In de buurt komen Carl E. Schorske, ‘Professional Ethos and Public Crisis: A Historian’s Reflections’, *Publications of the Modern Language Association* 83 (1968) 979-984 en Peter Novick, ‘(The Death of) the Ethics of Historical Practice (and Why I Am Not in Mourning)’, *Annals AAPSS* 560 (1998) 28-42.

28 Robert Fruin, ‘Over de plaats, die de geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt’, in: idem, *Verspreide geschriften* IX, P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller ed. Fzn. (’s-Gravenhage 1904) 349-375, aldaar 367, 373.

Elders bracht Fruin het historische ethos nauw in verband met karaktereigenschappen als nauwkeurigheid, openhartigheid en onpartijdigheid. ‘De onpartijdigheid is een deugd’ die ‘een bepaalden aanleg, een bepaalde zienswijze’ vereist. Goede historici zijn daarom ‘mensen van een meer omzichtig karakter, van een ruimer blik, die in alle meeningen

“Historical Seminary, Looking West,” Johns Hopkins University, 1887. Foto: <http://www.ndsu.edu/instruct/isern/489/adams.htm> (geraadpleegd 10 februari 2009; redactie Groniek).

iets waarschijnlijk, in alle drijfveeren iets natuurlijks bespeuren, die niet zoo licht van partij zullen veranderen, maar bij de tegenpartij toch veel aantrekkelijks opmerken’.²⁹ Geschiedschrijving vergt, volgens Fruin, een zekere instelling, houding of gezindheid. Historici dienen niet alleen hun methoden te beheersen, maar ook deugden als waarheidsliefde en accurate te praktiseren.

Terzijde: het klassieke verwijt dat Fruin na zijn benoeming tot hoogleraar nooit méér dan kleine artikeltjes heeft gepubliceerd,³⁰ berust gedeeltelijk op onbegrip voor dit ethos van ‘liefde tot de waarheid’ en ‘nauwkeurigheid ook in het kleine’. Fruin was in staat vijf artikelen te wijden aan wat hij ook zelf een onderwerp ‘van weinig of geen belang’ noemde: het levend begraven van Allaart Beylinc door Jacoba van Beieren in 1425. Doel van deze exercitie was, naar Fruins eigen zeggen, niet een betere kennis van de vijftiende eeuw, maar simpelweg een oefening in het ethos en de daarbij behorende methoden van de historische discipline.³¹

Omdat dit ethos van Fruin (dat we, met andere accenten, ook aantreffen bij handboekschrijvers als Bernheim, Langlois en Seignobos) zoveel nadruk

29 Ibidem, ‘De onpartijdigheid van den geschiedschrijver’, ibidem, 274-299, aldaar 287, 290.

30 H.L. Wesseling, ‘Robert Fruin: de geschiedenis van een reputatie’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1986-1987* (Leiden 1988) 3-16, aldaar 10-12.

31 Robert Fruin, ‘De waarheid aangaande Allaart Beylinc’ [I-V] in: idem, *Verspreide geschriften* VIII, P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fzn. ed. (’s-Gravenhage 1903) 202-240, aldaar 202.

Waar zijn de historische hulpwetenschappen gebleven?

legt op de deugden van waarheidsliefde, zorgvuldigheid en oog voor detail, zou ik het willen omschrijven als een *filologisch ethos*. Dit ethos – ‘*ein Erbteil philologischer Mentalität seit Jahrhunderten*’, zoals Franz Schultz in 1930 schreef – had zijn wortels in de filologie (klassieke tekstwetenschap), waarin zorgvuldigheid en aandacht voor het detail vanouds doorslaggevend waren geweest. Het filologisch ethos hechte veel waarde aan:

‘...zurückhaltende Selbstverantwortlichkeit, Treue im Kleinen, Andacht zum Unbedeutenden, eingezogene Lebensführung, Scheu vor subjektivistischen Vorläufigkeiten und bloßen Impressionen, der Verzicht in jeder Hinsicht, die rigorose und entsagende Anforderung an sich und andere, die Idiosynkrasie vor dem ‘Journalismus’ und ‘Feuilletonismus’, das stolze Sichabgrenzen...’³²

Dankzij mannen als Fruin werd dit filologische ethos in de negentiende-eeuwse geesteswetenschappen zo allesbeheersend, dat wel over een ‘Philologisierung der wissenschaftliche Grundhaltung’ is gesproken.³³ Deze filologisering was zichtbaar in (nieuwe) disciplines als de germanistiek, maar ook in de geschiedwetenschap, waar volgens Ulrich Muhlack al vanaf de late achttiende eeuw een ‘historiographische Umsetzung der philologischen Methode’ plaatsvond.³⁴ De historische methoden die Ranke in Venetië op zijn zeventiende-eeuwse bronnen losliet, was in goede mate schatplichtig aan de filologische methoden van Johann Joachim Winckelmann en Christian Gottlob Heyne. ‘De filologie had haar intrede gedaan als meesteres van de hulpwetenschappen en maakte in sommige opzichten de historische wetenschap aan zich ondergeschikt.’³⁵

Mijn stelling luidt nu dat de klassieke historische hulpwetenschappen konden gedijen zolang historici dit filologische ethos onderschreven. Sterker nog, deze klassieke hulpwetenschappen veronderstelden het filologische ethos. Iemand die niet ‘Treu im Kleinen’ was of geen aandacht voor het ‘Unbedeutenden’ kon opbrengen, was ongeschikt om het historisch ambacht à

32 Franz Schultz, ‘Die Entwicklung der Literaturwissenschaft von Herder bis Wilhelm Scherer’, in: Emil Ermatinger ed., *Philosophie der Literaturwissenschaft* (Berlin 1930) 1-42, aldaar 37.

33 Rainer Kolk, ‘Wahrheit, Methode, Charakter: Zur wissenschaftlichen Ethik der Germanistik im 19. Jahrhundert’, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 14 (1989) 50-73, aldaar 53.

34 Ulrich Muhlack, ‘Historie und Philologie’, in: idem, *Staatensystem und Geschichtsschreibung: Ausgewählte Aufsätze zu Humanismus und Historismus, Absolutismus und Aufklärung*, ed. Notker Hammerstein en Gerrit Walther (Berlin 2006) 142-172, aldaar 162.

35 De Boer, *Geschiedenis als beroep*, 127.

la Fruin te beoefenen. De belangrijkste reden voor de marginalisering van de klassieke hulpwetenschappen is dan ook het geleidelijk afnemende prestige van dit filologische ethos in de twintigste-eeuwse geschiedwetenschap.

Het voert te ver de geschiedenis van dit afnemende prestige hier te beschrijven, vooral omdat deze ontwikkeling per land en per (sub)discipline een eigen karakter kende. In veel gevallen deden zich evenwel, synchroon of na elkaar, verschuivingen voor in de sfeer van (a) kennisidealen, (b) probleemstellingen en (c) academische waarden, die voor het filologisch ethos noodlottig werden.

Met *kennisidealen* doel ik op het type wetenschap waartoe historici hun discipline rekenden of op de wetenschapsgebieden waaraan zij zich spiegelde. Het filologische ethos paste bij een geschiedbeoefening die zichzelf als rankeaanse bronnenwetenschap verstond. Maar toen deze geschiedschrijving, ten tijde van Lamprecht, zich begon te spiegelen aan de opkomende sociale wetenschappen, veranderde het kennisideaal. Niet het eigene en bijzondere, waarvoor 'Treue im Kleinen' en 'Andacht zum Unbedeutenden' vereist waren, maar het universele en wederkerende werd het primaire voorwerp van het studie. Niet het eigene van de geesteswetenschappen, maar haar verwantschap met de sociologie en de economie kwam voorop te staan. Zo laat zich de geschiedenis van de twintigste-eeuwse geschiedbeoefening beschrijven in termen van steeds wisselende, deels overlappende, maar elkaar ook deels uitsluitende kennisidealen. Tussen Lamprechts geschiedwetenschap en Johan Huizinga's 'geestelijke vorm, waarin een cultuur zich reenschap geeft van haar verleden' gaapte een aanzienlijke kloof – precies zoals de late *Annales*-opvatting van geschiedbeoefening als historische sociologie ver verwijderd is van huidige fascinaties als de imagologie.³⁶

Onder *probleemstellingen* classificeer ik het verschuivende zwaartepunt van brongeoriënteerd naar probleemgeoriënteerd onderzoek in de twintigste-eeuwse geschiedschrijving.³⁷ Het filologische ethos was sterk brongeoriënteerd: niet de vragen van de historicus, maar de betekenis van de bron stond voorop. Zolang deze oriëntatie domineerde, bewezen de klassieke hulpwetenschappen goede diensten als hulpmiddelen voor het

36 J. Huizinga, 'Over een definitie van het begrip geschiedenis', in: idem, *Verzamelde werken* VII (Haarlem 1950) 95-103, aldaar 102; Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey* (Amsterdam en New York 2007).

37 Het onderscheid tussen *source oriented* en *problem oriented history* wordt behandeld in John Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of Modern History* (3e druk; Harlow 1999) 56.

begrijpen van de bron. Maar in de twintigste eeuw werd, onder invloed van veranderende wetenschapsidealen, deze brongeoriënteerde geschiedschrijving vaak als minder wetenschappelijk ervaren. De Britse geschiedsfilosoof R.G. Collingwood was wellicht haar meest eloquente criticus toen hij neerbuigend over 'scissors-and-paste-history' sprak en het keurmerk van wetenschappelijkheid reserveerde voor een geschiedbeoefening die het verleden vanuit eigen probleemstellingen benaderde.³⁸

In de sfeer van de kennisociologie, ten slotte, vallen *academische waarden*: waarden die bepalen wat goede academische prestaties zijn. Als de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek van historici vereist dat zij origineel, vernieuwend en grensverleggend zijn, dan beoordeelt zij hun onderzoek op nogal andere waarden dan de 'Andacht zum Unbedeutenden' en 'nauwkeurigheid ook in het kleine' die we hierboven tegenkwamen. Als een Leidse hoogleraar met droge ogen kan beweren dat wetenschap staat of valt met het prestige van haar beoefenaars – 'wetenschap draait om reputatie' – dan is er, in elk geval wat hem betreft, voor een filologisch ethos weinig ruimte meer.³⁹ Als citatie-indexen de criteria aanleveren waarmee historici beoordeeld worden, dan hebben hedendaagse beoefenaars van de klassieke hulpwetenschappen niet helemaal ongelijk dat de 'snelle' wetenschapscultuur van de late twintigste eeuw voor de hulpwetenschappen dodelijk is.

Conclusie

De teloorgang van de klassieke hulpwetenschappen laat zich gemakkelijk in afkeurende termen beschrijven. Vooral haar huidige beoefenaars hanteren, in hun klaagzangen over de marginalisering van hun specialismen, graag een goed/fout-vocabulaire. Dit artikel heeft niet meegedaan aan zulke evaluaties, maar zich toegelegd op een verklaring van het afnemend prestige van de klassieke hulpwetenschappen. Enkele van de oorzaken waarop ik heb gewezen zijn, ten eerste, het geleidelijke failliet van het negentiende-eeuwse bronnenpublicatie-ideaal, ten tweede, de nauwe relatie tussen de klassieke hulpwetenschappen en de mediëvistiek en, ten derde, het feit dat historici zich van allerlei andere hulpwetenschappen zijn gaan bedienen. Vooral

38 R.G. Collingwood, *The Idea of History*, Jan van der Dussen ed. (Oxford en New York 1994).

39 Ton van Raan, 'Klinkt aardig, maar zonder evaluaties is zo'n selectie onmogelijk', *NRC-Handelsblad* (29 november 2008).

echter heb ik – als eerste, vermoed ik – aandacht gevraagd voor het ethos van de geschiedbeoefening. De houding of instelling waarmee historici hun werk verrichten wordt mede bepaald door hun culturele omgeving en is daarom aan verandering onderhevig. Ik heb betoogd dat de klassieke hulpwetenschappen een filologisch ethos vooronderstelden, dat goed paste bij de historische wetenschap die Ranke, Fruin en hun tijdgenoten beoefenden, maar geleidelijk uit de gratie raakte door veranderingen in de kennisidealen, probleemstellingen en academische waarden van het historisch bedrijf. Waar de klassieke hulpwetenschappen nog in ere worden gehouden, bestaat nog een ethos dat lijkt op wat ik het filologische ethos heb genoemd. Maar waar dat ethos is verdwenen, verkommeren de hulpwetenschappen.

Misschien laat deze stelling zich zelfs omdraaien: dat de lotgevallen van de klassieke hulpwetenschappen een aardige graadmeter zijn voor hoe het ethos van de geschiedwetenschap de afgelopen eeuw is veranderd. Daarbij denk ik vooral aan de positie van de hulpwetenschappen in de universitaire curricula. Voor het ethos van de geschiedwetenschap bestaat immers geen betere bron dan het onderwijs aan aspirant-historici. Nergens, vermoed ik, wordt de vraag ‘hoe word ik een goede historicus?’ zo expliciet gesteld en beantwoord als in het onderwijs aan geschiedenisstudenten. Of (en hoe) aankomende historici worden getraind in de historische hulpwetenschappen, is daarom een belangrijke aanwijzing voor de houding of instelling die van historici wordt verwacht.⁴⁰ Zo fungeert het relatieve belang dat aan de historische hulpwetenschappen wordt gehecht als een spiegel van het zelfbeeld van de historische discipline.

40 Aanzetten tot een geschiedenis van het universitaire geschiedenisonderwijs geeft Gabriele Lingelbach (ed.), *Vorlesung, Seminar, Repetitorium: Universitäre geschichtswissenschaftliche Lehre im internationalen Vergleich* (München 2006).